

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

KÁLDI GYÖRGY: *OKTATÓ INTÉS*

Jelen dolgozatunk a *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról* című írás folytatása, amelyet az Irodalomtörténeti Közlemények 2000/5–6. száma adott közre (660–668). Jóllehet Koncz Attila ugyanabban az ItK-számban foglalkozott Káldi György *Oktató intésével* (669–694), a szerkesztőbizottsággal egyetértésben úgy ítéltük, hogy nem haszontalan e korábban készült tanulmányunkat is közölni, mivel ez tőle eltérően főleg Pázmány Péter *Kalauza* (Pozsony, 1623) megfelelő részének Káldinál való felhasználását tárja fel. Kiegészíteni, nem vitatni kívánjuk tehát Koncz Attila írását.

Káldi György 1626-ban Bécsben megjelentetett Biblia-fordításának igazolásaképpen annak végére rövid, 44 lapos *Oktató intést* illesztett, „melyből a' keresztyén ember könnyen ítéletet tehet a' magyar nyelve[n] írott *Kalvinisták Bibliájáról*, melyet elsőbe[n] *Károlyi Gáspár* Gönczi Predikátor Magyar-országban *Visolyban*, az-után *Mólnár Albert* Német-országban *Hannoviában* nyomtattatott; és eszébe veheti, ha az, igaz Szent Biblia-e vagy nem.”¹

Az *Intés* húsz részből áll. Első három, bevezetésnek számító fejezete (1–4) a Szentírást jellemzi. Ezt Isten adta az emberek kezeibe, hogy annak segítségével jussanak el az ő „tellyes, világos és valóságos” ismeretére. Éppen ezért a Szentírást a szentek és a háládók igen nagy becsben tartották. Évszázadokon keresztül elismerték „nagy méltóságát, bévséges hasznát és kedves gyönyörködtetését.” Vigyáztak igaz értelmezésére. A tridenti zsinat (1545–1563) előírta, hogy a hívek a Biblia *Vulgatának* nevezett edícióját kövessék, hogy megoltalmaztassanak az „ellenkező tévelygésektől”. A fő hamisítóknak Káldi természetesen az „újítókat” tekintette, akik „nyilván-valo hamisságokat tanítanak: mindazáltal, hogy azoknak valami színt adgyanak, és az együgyü kösséget el-hitessék, semmit gyakrabban nem emlegetnek, 's nem díchérnek, mint a' Sz. Írást, noha azt hamis fordításokkal, és idegen magyarázatokkal, tóldozásokkal és chonkításokkal úgy meg-változtatták, hogy a' szemes és értelmes ember nem gyöz eleget rajta chodálkozni.” (3.) Meg is nevezi Károlyi Gáspárt és Molnár Albertet, akiknek Bibliája Káldi szerint nem érdemi a Szent Biblia nevet, pedig az újítók annak olvasására kényszerítik a híveket.

¹ KÁLDI György, *Szent Biblia*, Bécs, 1626 – RMNy 1352.

A polémiát igazából ezután kezdi Káldi (4). Először röviden Molnár Albert 1608-ban Hanauban kiadott Biblia-kiadásának² ajánlólevelével foglalkozik, és a benne található fogaatkozásokat foglalja össze. Tulajdonképpen két ponton száll Molnárral vitába.

Először is nem igaz szerinte Molnárnak az az állítása, hogy egyedül csak a magyarországi prédikátorok voltak magyar nyelvű Szentírás nélkül, hiszen még az ő idejében is sok országnak nincsen saját Bibliája. De ez nem is csoda szerinte, hiszen alig 200 esztendeje találták fel a könyvnyomtatást. Molnár Albertnek – amint azt az 1604-ben Nürnbergben kiadott *Dictionarium Latino-Hungaricum* előszavából is megtudhatjuk³ – Strassburgban volt alkalma a 90-es években megtekintetni az ottani könyvtárban „omnium fere Christiani orbis nationum Biblia...”⁴ Ezek nyomtatásban megjelent kötetek voltak. Fenti állítását tehát saját tapasztalatára alapozta. A 16. században, a bibliafordítások századában a reformációra áttért nemzetek bibliafordításainak megjelenését Klaniczay Tibor foglalta össze. Felsorolásából kiderül, hogy csupán az észti, a lett és a litván bibliafordítás nem készült el a 16. században.⁵ Káldi szerint kéziratossá magyar bibliafordítás régóta létezett Magyarországon is: „nékem bizonyos és hitelre-méltó ember mondotta, hogy látta az írott Magyar Bibliának nagyobb részét, melly két-száz esztendő-előtt fordíttatott” (4).⁶

Káldi másik rosszallása Molnár „sima ajakúságára” és „hízelkedésére” vonatkozott, ugyanis Molnár Móric hesseni fejedelmet mint ősei (Nagy Károly, Szent Erzsébet) vallásának megtartóját és terjesztőjét dicsőítette, pedig azok római katolikusok voltak, Móric pedig a reformáció híve lett. Molnár második Biblia-kiadásának (Oppenheim, 1612)⁷ az ajánlólevelével viszont – Pázmányhoz hasonlóan – Káldi sem polemizált, pedig azt is ismerte, hiszen például az *Oktató intézés* 21. lapján expressis verbis utal rá mint Molnár „utolsó kichiny Editziójára”.

Károlyi Gáspár előljáróbeszédével már jóval részletesebben – összesen kilenc részben – foglalkozik (4–20). Először Károlyi azon állítását vitatja, hogy Isten akarta úgy, hogy az Ó- és Újtestamentum könyvei nemzeti nyelven is hozzáférhetőek legyenek, és azt minden rendbéli ember olvassa. Károlyi szerint ez abból következik, hogy Isten minden rendbéli embert üdvözíteni akart. Káldi szerint ebből azonban még nem következik, hogy Isten azt akarta, hogy a Bibliát mindenek olvassák. Ez nincs benne a Bibliában, és amúgy is lehetetlen lenne, hiszen sokan még olvasni sem tudnak. Pedig a magyarság már hatszáz esztendeje keresztény, sőt más nemzeteknek is „tüköre lehetett minden jószágos chelekedetekben”, köszönhetően azoknak az igaz és istenfélő tanítóknak, akik magyarul adták híveik eleibe és magyarálták meg nekik azokat a szentírásbéli részleteket, amelyeket szükségesnek tartottak. Nincs tehát ezután sem szükség arra, hogy mindenki olvassa a Bibliát. Különben is jobb lett

² RMNy 971.

³ RMNy 919.

⁴ SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, sajtó alá rendezte STOLL Béla, Bp., 1971 (RMKT XVII/6), 457.

⁵ KLANICZAY Tibor, *A reformáció szerepe az anyanyelvű irodalmak fejlődésében* = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 305–306.

⁶ Utalás az 1430–1450-es években keletkezett első magyar nyelvű Biblia-fordításra, amely a Bécsi-, a Münchener- és az Apor-kódexben maradt fenn.

⁷ RMNy 1037.

volna, ha továbbra is megmaradtak volna a magyarok az „ő régi és Iste[n] szerént-valo együgyüségkebe[n]” (5) – ezen a katolikus vallást értette –, mert így elkerülhető lett volna az ország pusztulása és a gonosz erkölcs sem áradt volna szét a nemzetben.

Nem állhatjuk meg, hogy ne utaljunk itt Szenci Molnár 1624-ben megjelent Kálvin *Institutio*-fordításának bevezetőjére, amelyben a mohácsi vészt, az ország pusztulását és a gonosz erkölcsök elterjedését éppen annak tulajdonította, hogy a klérus II. Lajos királyt a reformáció terjedésének megakadályozására ösztönözte.⁸

Káldi szerint a Bibliából nem mutatható ki olvasásának és olvastatásának szükségessége. Ennek igazolására sajátos módon interpretálta a Jelenések könyve első részének harmadik versét. „Bóldog, a’ ki olvassa és hallya e’ profétálásnak igéit, és meg-tartya azokat, mellyek abban meg-irattattak.” (5.) Káldi szerint nem mindkét dolog szükséges a boldogsághoz, mindegyik elégséges önmagában is; lényeg: a tanítások megtartása. Ha az Isten azt akarta volna, hogy mindenki olvassa a Szentírást, megparancsolta volna az olvasni tanulást vagy megadta volna annak tudását. De egyiket sem tette, következésképpen az olvasást sem kívánja meg mindenektől. Káldi szerint Károlyi ellentmondásba került önmagával, hiszen kijelentette, hogy a teremtéstől Mózesig, kétezer éven keresztül a szentatyák csak szívükben és szájukban terjesztették az Isten tudományát. Káldi ebből arra következtet, hogy Isten a Szentírás nélkül is üdvözíthette híveit.

Miután bőségesen érvelt amellett, hogy nincs megparancsolva a Biblia nemzeti nyelvekre való lefordítása, ugyanúgy érvelt amellett is, hogy ez nincsen megtiltva sem. Így tudta ugyanis saját fordítását is igazolni. Hiszen régtől fogva voltak fordítások – mondja – a zsidó, a görög és a deák nyelven kívül is. Sőt Szántó Arator István jezsuita is „sok eszte[n]deig nagy munkával fáradtott a’ Bibliának magyar nyelvre-valo fordításában” (7). Erről Káldi korábban nem tudott, viszont látta, hogy a magyarok „válogatás-nélkül” olvassák az újitók „hamissan fordított Bibliáját”, s ezért 1606. Mindszent havának 11. napján belekezdett annak lefordításába. Az itt szereplő 1606-os évszám téves. A Káldi-fordítás budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött kéziratában⁹ szereplő 1605 a helyes, mint arra az eddigi szakirodalomban már többen rámutattak.¹⁰ E kézirat szerint már 1607. március 25-én elkészült fordításával, majd előljárói meghagyásával átnézte azt egynéhány tudós emberrel. S ugyan eredetileg nem állt szándékában, „sok főember kivánságára” mégis kinyomtatta, majdnem húsz esztendővel később.

Káldi ezután továbbvitatja Károlyi a Biblia lefordításának szükségessége mellett felhozott érveivel. Szerinte abból, hogy Isten Pünkösdkor elváltoztatta az apostolok nyelvét, csak az következik, hogy a kereszténység szóban terjedjen el mindenfelé, és nem az, amit Károlyi gondol, hogy tudniillik a Szentírás sok nyelvre lefordíttassék. Különbösen is az apostolok sem ezen munkálkodtak. Károlyinak a Biblia-olvasásra intő Chrysosthomus-idézeteit Káldi szóra sem méltatta.

⁸ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976, 392–393.

⁹ Az „A I” jelzeten.

¹⁰ PL. RÉVAI Sándor, *Káldi György életrajza, Biblia-fordítása és Oktató intése*, Pécs, 1900; MARTIN Aurél, *Káldi György emlékezete*, Katolikus Szemle, 1926, 584–592.

A polémia további témaköre Károlynak az a kijelentése, hogy a katolikusok a Bibliát csak a deák nyelvre „szorítják” (10), és így az egyszerű embereket a bálványokhoz, vagyis a szentképekhez utalják. Ezzel érhetik el azt, hogy tudományuk hamisságát híveik ne ismerjék meg: s bármit szabadon szerezhessenek és rákényszeríthessenek a községre. Káldi erre azzal vág vissza, hogy a lutheránusok és a kálvinisták tanai sem egyeznek egymással, pedig mindketten a Szentírásra hivatkoznak. Továbbá még a Károlyi-Biblia megszületése előtt elterjedt a reformáció Magyarországon. S ha az első reformátorok megismerték a reformáció tanításait Biblia nélkül, a többieknek sem kell.

Káldi *Intése* ezután Károlynak azon vádpontjaira felel, amelyek miatt az nem a *Vulgata* szövegét tekintette egyetlen forrásnak a Vizsolyi Biblia szövegének kialakításakor. Károlyi pontatlannak tartotta a *Vulgata* szövegét, amelyben igen sok a változtatás, a kiegészítés, a csonkítás az eredetihez képest. Ezért tartotta szükségesnek, hogy visszatérjen az eredeti forrásokhoz: az Ótestamentum fordításakor a zsidó, az Újtestamentum esetében pedig a görög eredetihez. „Kétség-nélkül jobb embernek a’ forrásból innya, hogy nem a’ folyásból” – idézte őt Káldi (13). Káldi szerint Károlyi valószínűleg nem tudott olyan jól se zsidóul, se görögül, mint azok a tudósok, akik a *Vulgatát* jó változatnak tartják. A forrás és folyás hasonlatról pedig úgy vélte, hogy a *Vulgata* fogyasztás nélkül, igaz változat, mivel a tiszta forrásból készült, s „tisztán marad, ha szinte a’ forrást az-után fel-zavarják-is, és a’ mi az-után abból szivárkozik, nem tiszta-is. Így történhetett a’ Z[s]idó es Görög Bibliának dolga” (14). A bennük való fogyasztásokkal kapcsolatban Káldi Pázmány *Kalauzának*¹¹ megfelelő részéhez utasítja olvasóit (323–338), ő meg visszatér Károlyi vádjaira.

Intése a második VIII. (helyesen X.) fejezettől a XIV.-ig egytől egyig végigveszi a Károlyi szerint hibásan fordított *Vulgata*-helyeket. A fejezetcímek Pázmány „nem igaz”-sorozatához¹² hasonlóan *Nem igaz, hogy-gyal* kezdődnek. Ettől csak a XII. fejezet címe tér el: *Heába vádollya Károlyi a’ Régi Bibliát, hogy homályos, és nem tudhatni, mit akar*. E fejezetben nevezi meg Károlyi Gáspár forrásait: Kálvint és Chemnitiust. Az utóbbinak, Martin Chemnitiusnak *Examinis Concilii Tridentini ... scripti opus integrum* (Frankfurt, 1596) című művéből merítette Károlyi Gáspár a *Vulgatában* kifogásolt locusokat.¹³

Káldi válaszaiban Pázmány Péter *Kalauz*beli okfejtésének a hatása mutatható ki. Feleleteik összevetésére a mellékelt táblázatban tettünk kísérletet. Ez beszámozva először a Károlyi kifogásolta bibliai helyet és sok esetben a *Vulgata* általa idézett szövegét közli; második és harmadik oszlopában Pázmány, majd Káldi forrásai és fejtegetésük rövid kivonata olvasható. Az általuk idézett források szerzőit és az említett műveik pontosítását lábjegyzetben közöljük, kivéve az egyházatyák bibliai kommentárjait, amelyeket minden bizonnyal a korban bőségesen rendelkezésre álló gyűjteményes kiadások valamelyikéből idéztek.¹⁴

¹¹ PÁZMÁNY PÉTER, *Kalauz*, Pozsony, 1623 – RMNy 1293.

¹² P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról*, ItK, 2000, 663.

¹³ Az OSZK-ban az Ant. 16. jelzetten.

¹⁴ A címek azonosításában főképpen a *Hand Press Books* nemzetközi és a *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* elnevezésű német számítógépes adatbázisra támaszkodtunk.

Károlyi szerint a *Vulgata* felesleges hozzátoldásai¹⁵

1. []:(6b) Genes. 4:8.

Vulgata: „Monda Chain Abel nec, mennyünc ki.”

Károlyi: „Szola Chain az Abel nec, és mikor volnánac az mezön,”

2. []:(6b) Genes. 32:29.

V.: „Miért tudakozol az én neuemről, *melly czudalatos.*”

KG.: „Miért kérded az én Neuemet?”

3. []:(6b) Num. 20:6.

Az egész vers hiányzik a Bibliában.

V.: „*Kiáltánac (vgy mond) az Istenre, és mondánac: WRam Isten halgasd meg ez népnec kiáltását, és nisd meg nékic az te kéczes házadat, az élő viznec kút feiét, hogy meg elegendyenec és ne zúgolodgyanac, etc.*”

4. []:(7) Rom. 4:2.*

V.: „ha Abraham meg igazult az *töruénnec* czelekedetiből,”

KG.: „ha Abraham az czelekedetekből igazult meg.”

367/I: Forrása: *Targum Jerosolymitanum*¹⁶ és Jeromos. A *Septuaginta* fordításakor benne volt a zsidó szövegben, ezért azokat a görögre is lefordították.

–
(Valószínűleg azért nem foglalkozott e hellyel külön, amiért Káldi utasította vissza e vádat.)

367/II: Lehetségesnek tartja, hogy a zsidóból estek ki e vers szavai, és nem a deákhoz toldották utólag azokat.

–

14: Pázmánnyal azonos forrásokra hivatkozik. Ha Károlyi másutt a *Septuagintát* javallja, a deákot annak követéséért méltatlanul vádolja. A kifogásolt szövegrész amúgy is ideérthető, s nélküle csonka volna a szöveg.

14: Genes. 31:29.

A caput elírását a nyomtátnak tulajdonítja. Maga a caput nem mindegyik *Vulgata*-kiadásban van. Ő sem tette bele fordításába.

14: Érvelése megegyezik Pázmányéval. Utal Joannes Mariana *Scholionjára*,¹⁷ amely szerint a gót Bibliában benne van e vers.

15: A *Vulgata* a Károlyi által kívánt szöveget közli, tehát az az „igaz böti”. Károlyi valószínűleg más kiadást használt.

¹⁵ A bibliai idézetek a Vizsolyi Biblia *Előljáró beszédéből* valók. Csak abban az esetben idézzük a Vizsolyi Biblia szövegét, ha az *Előljáró beszéd* csupán utal a bibliai helyre, és nem idézi azt.

* E bibliai helyeket Károlyi Martinus CHEMNITIUS *Examini Concilii Tridentini ... scripti opus integrum*, Frankfurt, 1596. című művéből vette át – lásd a 13. jegyzetet.

¹⁶ Az ún. *Jeruzsálemi Targum* a Biblia 5. században keletkezett arámi nyelvű fordítása és értelmezése.

¹⁷ Juan de MARIANA (1537–1610) spanyol jezsuita *Scholia in Vetus et Novum Testamentum* (Párizs, 1620) című művéről van szó.

A Vulgatában Károlyi szerint tapasztalható kihagyások

5.]:(7) Genes. 9:6.*

V.: „Az ki az ember vérét ki ontandgya, ki ontassec annac vére.”

KG.: „Az ki az embernek vérét ki ontya, *ember által* ontasséc ki viszontag annac vére.”

6.]:(7) Máté 9:13.*

V.: „Nem iöttem hinni [hívni] az igazakat, hanem az bünösöket.”

KG.: „Mert nem iöttem hogy az igazakat hijnám, hanem az bünösöket *poenitentia*ra.”

7.]:(7) 1. János 5:13.*

V.: „Ezeket irom néktec hogy meg tudgyatoc hogy öröc életetec vagyon kic hisztec az Isten fiánac nevében.”

KG.: „Ezeket irom néktec

367: Pleonasmusként igazolja annak elhagyását.

367: Bézát idézi,²² aki szerint Szent Jeromos sem találta a hiányolt szót, s az a szíriai Bibliában sincs benne. Odaérthető, tehát felesleges beleírni.

367: Bézának e helyhez írott magyarázatát idézi, aki szerint „qui *creditis* idem autem valet, ut *credatis*.”

15: Részletesebben belemerg e kérdés tárgyalásába. Idézi Cornelius a Lapide,¹⁸ Oleaster,¹⁹ Cajetanus²⁰ és Abulensis²¹ véleményét. Az utóbbi mondja ki, hogy pleonasmusról van szó, amit a *Vulgata* fordítója joggal hagyott el.

15: Jeromosnál nincs. Más forrást nem idéz. Jó, hogy Károlyi hiányolta „a penitenciára” kifejezést, mivel hatszor fordított ahelyett „megtérést” Máté evangéliumában. Ezeket a versszámokat Káldi megadja a margón.

15: Erasmusra utal,²³ aki arra gyanakszik, hogy nem a latin csonka, hanem a görög bővelkedik. Nincs szükség szerinte agyonmagyarázni e hiányt.

¹⁸ Cornelius a LAPIDE (1566/67–1637) leuveni jezsuita a Bibliához 11 kötetes kommentárt írt: *Commentaria in Vetus et Novum Testamentum*, editio princeps: Antwerpen, 1616.

¹⁹ Hieronymus ab OLEASTRO portugál dominikánus teológus (†1563) Mózes öt könyvéhez írt kommentárokat: *Commentaria in Mosi Pentateuchum, iuxta M. Sanctis Pagnini Lucensis ... interpretationem*, Antwerpen, 1569.

²⁰ Tommaso DE VIO CAJETAN (1469–1534) dominikánus szerzetes a Szentírás több könyvéhez is fűzött kommentárt: *Commentarii illustres ... in Quinque Mosaicis libros, ... adiectis ... annotationibus a F. Antonio Fonseca Lusitano*, Párizs, 1539.

²¹ Abulensis = Alfonso TOSTADO RIBERA avilai püspök (†1454). Gyűjteményes munkáit Velence után Kölnben jelentették meg 1613-ban: *Opera omnia quotquot in Scripturae sacrae expositionem et alia, adhuc extare inventa sunt, ... in lucem edita*.

²² Utalás Théodore de BÈZE latin–görög nyelvű magyarázatos *Novum Testamentum*ára, amely igen sok kiadást megért.

²³ ERASMUS *Novum Testamentum*a először 1516-ban jelent meg Bázelenben.

Károlyi felvetései

kic hiztec az Isten fianac neuében hogy meg tudgyatoc hogy öröc eletetec vagyon, és hogy hidgyétec az Ísten fiánac neuében.”

8. []:(7) Rom. 11:6.*

V.: –

KG.: „*Ha czelekedetből, tehát immár nem kegyelem, és az czelekedett nem volna czelekedett.*”

Pázmány válaszai

367: Idézi Bézát, aki azt Jeromosnál, Origenésnél, Chrysostomusnál, Ambrosiusnál és a Graecus Codex Claromontanusban sem találta.

Káldi válaszai

15–16: A görögben megvan, s Theophilactus meg is magyarázta e helyet;²⁴ de nincsen meg Origenésnél,²⁵ Aranyszájú Szent Jánosnál, Ambrosiusnál, Ágostonnál sem. Erasmus pedig, akinek igen nagy hitele van a reformátoroknál, szintén elveti mint nem szükséges toldalékot.

Károlyi példái a *Vulgata* homályosságaira

9. []:(7) Joel 2:13.*

„mitsoda ez: praestabilis super malitia?”

10. []:(7) Psal. 67(=68): 13.*

„Si dormiatis inter medios clericos, pennę columbę deargentatę et posteriora dorsi eius in pallore auri.”

Az összevetés kedvéért közöljük Kálvin latin fordítá-

16: Cornelius a Lapidét idézi a „praestabilis super malitia” magyarázatára, aki a „praestabilis” jelentését Cicero-, Gellius-idézetekkel írja körül.

16–17: A zsidó és a görög betű sem világos. Kálvinusé²⁶ sem, bár az közelebb van a Károlyi által elfogadotthoz. Hosszasan magyarázza a mondat értelmét. Hivatkozik továbbá Ágostonra, Jeromosra, Theodo-

²⁴ THEOPHILAKTOSZ (1050 k.–1108 k.) ochridai érsek. *In omnes D. Pauli apostoli epistolae enarrationes* című műve Párizsban jelent meg 1545-ben.

²⁵ ÓRIGENÉSZ *Explanatio in Epistolam Pauli ad Romanos, D. Hieronymo interpr.* című munkája Velencében jelent meg 1512-ben.

²⁶ Jean CALVIN, *Commentarius in librum Psalmorum, ... in hac postrema editione ... Hebraeum quoque contextum e regione Latinae interpretationis addidimus*, Genf, 1578.

Károlyi felvetései

sát és az annak alapján készült Károlyi-fordítást:

„Si dormitis inter medias ollas, eritis sicut penna culumbae, quae tecta est argento et cujus alae textae sunt flavo auro.”

„Íllehet az kormos fazékac között ültetec, mind az által lésztec hasonlatosoc az ezüsttül tündöklő galambnac szárnyához, vagy az mellynec szárnyai hasonlatosoc az sárga aranyhoz.”

11. [:](7) Psal. (109=)110:3. „Tecum principium in die virtutis tuę.”

Káldi idézte Kálvin fordítását: „Populus tuus spontaneus in die exercitus tui in splendoribus sanctitatis: ex utero et ab aurora tibi ros nativitatis tuae.”

Károlyi ezt fordította le: „Az te néped szabad akaratya szerint, az te seregednec (mustrálásánac) napián (ielen léssen te néked,) szentséges öltözeteckel: Az ő méhétől fogua, haynaltól fogua (ielen léssen néked) az te iffiaidnac harmattya.”

Pázmány válaszai

354: Pázmány az újonnan fordított Bibliák bizonytalanságára hozta fel e verset példaként. Cochlaeus²⁹ *De novis translationibus* című művéből idézte Luther, Pellicanus, Münster, Tremellius, Károlyi és Molnár fordítását. Az utóbbi kettő alapját jelentő Kálvin-szöveget azonban nem közölte.

Káldi válaszai

rusra²⁷ és Euthymius²⁸ fejtegetéseire. Homályos voltában egyetért Károlyival. Káldi a *Vulgata* megfelelő helyét fordította le, amely így hangzik: „Ha a sorsok között alusztok, a galamb ezüstös tollai: és a háta vége aranyszínü sárga.”

17–18: Ő is homályosnak tartja e mondatot. De Kálviné mennyivel világosabb? – teszi fel a kérdést. Károlyi a kálvinista deák szöveget fordította le, Káldi *Vulgata*-fordítása ettől roppant módon eltér, és csak hosszasan magyarázattal érthető:

„Te-veled az elsőség a’ te erődnek napján a’ szentek fényességiben: méhemből a’ hajnali chillag-előtt szültelek téged.”

Káldi hivatkozik Hieronymusra, Aranyszájú Szent Jánosra, Ágostonra, Theodorusra, Euthymiusra.

²⁷ THEODORUS MOPSUESTENUS (†428) püspök kommentárokat írt a Zsoltárok könyvéhez és Pál apostol leveleihez.

²⁸ EUTHYMIUS ZIGABENUS konstantinápolyi szerzetes volt a 12. században. *Commentarii in omnes Psalmos e Graeco in Latinum conversi per... Philippum Saulum* című műve 1560-ban látott napvilágot Párizsban.

²⁹ Joannes COCHLAEUS (1479–1552) római katolikus teológus hevesen támadta Luthert. *De novis ex hebraeo translationibus Sacrae Scripturae disceptatio* című műve Ingolstadtban jelent meg 1544-ben.

Károlyi felvetései

Pázmány válaszai

Káldi válaszai

Károlyi példái a *Vulgatá*-ban tapasztalható változtatásokra

12. []:(7) Iud. 11:2.*
 „Non potes esse heres, quia ex *adultera* matre natus es.”
 KG. szerint „ex *altera* matre” a helyes.

13. []:(7) Psal. (131=)132: 15.*
 „*Viduę* eius benedicam”.
 KG. szerint „*Viduę*” helyett „*victui*” a helyes.

14. []:(7) Apoc. 22:14.
 „Beati, qui *lauant* stolas suas in sanguine agni.”
 Ehelyett: „Beati, qui *seruant* mandata eius.”

363 (5): Tagadja.

368 (VII): „*Viduá*”-t olvasott Hilarius,³⁰ Ambrosius, Augustinus, Aranyszájú Szent János, Prosper,³¹ Cassiodorus³² alapján. Idézi továbbá Bellarmino zsolttármagyarázatát³³ és Jacobus Gordon³⁴ *Controvers. de verbo Deit*, aki a zsidó betű szerint is „*viduá*”-t tartott helyesnek.

368 (VIII): ugyanazt jelenti, mint János 7:14. Ha szabad volt Bézának a görögöt sok helyen megvetni (*Praefat. Novi Testamenti*), hadd éljünk mi is ezzel a szabadsággal – véli Pázmány.

18: Tagadja, és a Károlyi által helyeselt szót fordította le ő is.

18: „*Viduá*”-t mond ő is Pázmány első hat forrására hivatkozva.

18: Tacitus Zagerusra hivatkozik, és megállapítja, hogy mindkét verzióknak van görög forrása. Nem lát különbséget az értelmükben.

³⁰ HILARIUS poitiers-i püspök *Commentarii in Psalmos* című műve 1617-ben Kölnben, az *Opera omnia*-ban is megjelent.

³¹ PROSPER AQUITANUS (†463) I. Leó pápa titkára. *Commentarius in psalmos 50 posteriores* című munkája ismert.

³² Magnus Aurelius CASSIODORUS (†575) keresztény római tudós. *Expositio in Psalterium*a Bázelen jelent meg 1491-ben.

³³ Roberto BELLARMINO (1542–1621) jezsuita szerzetes, kardinális. *Explanatio in Psalmos* című művét 1619-ben jelentette meg Kölnben.

³⁴ Huntlaeus Jacob GORDON (?–1620) jezsuita szerzetes, a héber nyelv tudósa. Itt idézett művének címe: *Controversiarum Christianae fidei adversus huius temporis haereticos epitome*, Köln, 1620.

Károlyi szerint a következő helyeken szabták a Vulgatát a pápai tudományhoz:

15. []:(7) Genes. 3:15.*
„Ipsa conteret caput serpentis”
KG. szerint „Ipsa” helyett „Ipsum” a helyes.

16. []:(7) Genes. 14:18.*
„Obtulit Melchisedech panem et vinum.”
KG. szerint „Obtulit” helyett „Protulit” a helyes.

368 (IX): Forrásai: Del Rio, in c. 3. Genes.,³⁵ Viegas: Apocal. op. 12,³⁶ Gordonius: De Verbo Dei cap. 16–18, Ágoston: De Genesi lib. II. c. 36,³⁷ Ambrus: De fuga saeculi c. 7.³⁸ Olvasatuk: „Ipsa conteret...”
Calvin: lib. 2. c. 13. nr. 2: „semen mulieris” = Krisztuson kívül az egész emberi nemzetet kell érteni rajta,³⁹ vagyis akkor Boldogasszonyra is vonatkozatható!

363 (4): Nem igaz! *Vulgata*: „proferens”, Galatinus,⁴³ Genebrardus,⁴⁴ Rabbinusok: „obtulit”.

19: Megjegyzni, hogy máshol bőségesebben ír e helyről.

Szent Leo és Lipomannus⁴⁰ alapján: „Ipsum scilicet semen”.

A *Septuaginta* és a Káldeusok betűje szerint: „ipse, scilicet Krisztus”,

Ágoston, Aranyszájú Szent János, Ambrus, Szent Gergely, Beda, Alcuinus, Bernárd, Eucherius,⁴¹ Rupertus⁴² és a zsidó könyvek szerint: „ipsa”.

19–20: Hamis Károlyi vádja, mivel a *Vulgatában* „proferens” áll.

Galatinus: *De arcanis Catholicae veritatis* I. 10, Genebrardus: *Chronologia in Melchisedeck* bizonyítja

³⁵ Martin Antoine DEL RIO (1551–1608) jezsuita szerzetes. *Adagialia sacra Veteris et Novi Testamenti* (Lyon, 1612–1613) című kétkötetes művében magyarázta a Bibliát.

³⁶ Blaise VIEGAS (1554–1599) portugál jezsuita szerzetes *Commentarii exegetici in Apocalypsin Ioannis Apostoli* című műve Párizsban 1606-ban, Velencében 1608-ban is megjelent.

³⁷ AUGUSTINUS, *De Genesi contra Manichaeos libri duo*.

³⁸ AMBROSIUS, *De fuga saeculi liber unus*, h. n., 1529.

³⁹ Jean CALVIN *Institutio Christianae religionis* című, sok kiadást megért művéből idéz Pázmány.

⁴⁰ Ludovicus LIPPOMANNUS (†1559) bergamói püspök. *Catena sanctorum patrum in Genesim et Exodum* című munkája ismert.

⁴¹ EUCHERIUS lyoni püspök az 5. században élt. *Commentarii in Genesim et libros Regum* című műve 1564-ben jelent meg Rómában.

⁴² RUPERTUS TUITIENSIS (1075/80–1129/30) bencés szerzetes. Mindkét *Testamentumhoz* kommentárt írt.

⁴³ Petrus Columna GALATINUS a 16. század elején élt nápolyi ferences szerzetes. Főműve: *Opus de arcanis catholicae veritatis*, Párizs, 1603.

⁴⁴ Gilbertus GENEBRARDUS francia bencés szerzetes, a héber nyelv tudósa. *Chronographia in duos libros distincta* című műve több kiadást is megért a 16–17. században.

17. D):(7b) János 14:26.
 „Spiritus S. suggeret quaecun-
 que *dixero*”.
 KG. szerint „Dixero” hely-
 lyett a „dixi” helyes.

368–369 (X): Viselje el Ká-
 rolyi, hogy a görög betűnél
 előbbre valónak tartották a
 latint. Újra Bézára hivatko-
 zik, aki sokszor járt el így.

Melchisedeck áldozatát Pál
 Zsidókhoz írott levele 7.
 alapján. Bellarmino: Liber
 1. missa c. 6. idézi a Szent-
 atyák ítéletét (Irenaeus,
 Cyprianus, Ágoston, Jero-
 mos, Ambrus, Theodoretus,
 Eusebius).

20: Károlyi a görögöt kö-
 veti. Ágoston és a többi régi
 doktorok úgy olvasták, mint
 a *Vulgata*. Káldi azonos
 értelműnek tekinti mindkét
 szót. Nemcsak e mondásba
 helyezik a szent conciliu-
 mok végzéseinek méltóság-
 gát, hanem a Bellarminónál
 (*Liber de conciliis*) talál-
 ható bizonyosságokra is – fi-
 gyelmeztet.

Káldi válaszát a *Vulgata* Károlyi által rosszállott *toldalékaival* kezdi. Némelyiket más
 kiadásra hivatkozva cáfol meg (táblázat 4), egy másik betoldást mint magyarázatot jóvá-
 hagy (1), megint más helyet nyomtatási, és nem fordítói hibának (2) mond. Nem foglal-
 kozik azonban Károlyinak azon kifogásaival, amelyek egy-egy bibliai könyv többletfeje-
 zeteire, többletverseire vonatkoznak.

A *Vulgata* Károlyi szerint téves *kihagyásait* az igék értelmét szem előtt tartva igazol-
 ja. Szerinte *homályossággal* is hiába vádolja Károlyi a „Régi Bibliá”-t. Az általa meg-
 adott helyek ugyanis Káldi szerint a zsidó és a görög szövegekben is homályosak. Közli
 néhány esetben saját fordítását is, amelyből látható, milyen nagy eltérés van kettejük
 szövege között abból adódóan, hogy különbözőek voltak forrásaik (táblázat 10–11).

Ezután az egyházatyákra hivatkozva igazolja azokat a kifogásolt helyeket a „régi Bib-
 liában”, amelyeket Károlyi az eredeti szöveghez képest *változtatásoknak* minősített.
 S szerinte természetesen nem állja meg a helyét Károlyi azon vádjá sem, hogy a „Régi
 Bibliát a Pápai tudományhoz szabták” (18). Károlyi itt olyan változtatásokat közölt,
 amelyek egy-egy katolikus tanítás bibliai igazolását célozhatták, nevezetesen Mária köz-
 benjárásáról (Genesis 3:15 = táblázat 15), a mise-áldozatról (Genesis 14:18 = táblázat
 16) és a conciliumok végzéseinek isteni igazolásáról (János 14:26 = táblázat 17).

Káldi a *Vulgata* szövegét ismét az egyházatyák (Szent Ágoston) olvasatával azonos-
 nak mutatja be, és nem látja be Károlyi érveléseinek igazát. Végső konklúziója tehát az,

hogy a *Vulgata* szövege megbízható, és nem ok nélkül kötelezte a tridenti zsinat a híveknek annak használatára.

A két katolikus vitakozó forrásanyagából és érveléséből világos, hogy Káldi számára Pázmány *Kalauzának* megfelelő fejezetrésze volt a fő kiindulópont és forrás. Sok esetben azonban még további forrásokra is hivatkozott. Oka ennek az, hogy az *Oktató intézés* teljes egészében a katolikus Biblia-felfogás igazolására készült, míg Pázmány hatalmas művének csupán egyik – igaz, nem elhanyagolható – része volt a magyar protestáns Biblia-fordítás és -kiadások kritikája. Ezért is van Károlyinak több olyan kritikai megjegyzése, amelyekkel Pázmány nem vitakozott (lásd a Károlyi által „homályosságok”-ként kifogásolt részeket), míg Káldi szisztematikusan, pontról pontra végigvette Károlyi összes kifogását.

Végül Káldi a *Vulgatát* ért ellenérvek cáfolatát ügyes fordulattal a kálvinista Conradus Pellicanus pozitív véleményével erősítette meg a *Vulgata* tartalmilag a héberrel jól megegyező Zsoltárkönyvéről. Ez az érv sem eredeti, már Pázmány Péter is alkalmazta.⁴⁵

Az *Oktató intézés* XV–XX. fejezeteiben Káldi a Károlyi fordításával szemben támasztott kifogásait gyűjti egybe. Első vádja az, hogy Károlyi nem jól fordított, új Bibliát koholt a maga fejéből, mivel nem egy textust követett, hanem több forrást is felhasznált (Franciscus Vatablus,⁴⁶ Santes Pagnino,⁴⁷ Sebastian Münster,⁴⁸ Immanuel Tremellius⁴⁹ stb.). E verziókat Káldi katolikus és protestáns források alapján egyenként jellemzi és értékeli. Gilbertus Genebrardus *Chronographiae libri quatuor. Libri Hebraeorum chronologici*⁵⁰ és Béza *Icones, id est verae imagines virorum doctrina simul et pietate illustrium* című műve⁵¹ alapján bizonyítja, hogy Franciscus Vatablus római keresztyén, a párizsi akadémia tanára nem volt Biblia-fordító. Ezt magának Vatablusnak *Praefatio in Origenem* című írásával is bizonyítottnak látja. Pagninust ugyancsak Gilbertus Genebrardus alapján a rabbinikusok és a grammatika követőjének tartja, és elismeri, hogy latin Bibliája a *Vulgata* után a legjobb fordítás. Münster és Tremellius műveivel kapcsolatban ügyes fogással olyan protestáns szerzőre hivatkozott, akinek nem tetszett fordításuk (Conrad Pellicanus,⁵² Luther, illetve Hugo Bruchto⁵³ és Joannes Drusius⁵⁴). Nicolaus

⁴⁵ P. VÁSÁRHELYI, 12. jegyzetben *i. m.*, 663.

⁴⁶ *Biblia (Pars I–5)*, ed. Robert ESTIENNE, trad. Leo JUDA, comment. François VATABLE, Paris, 1545 – OSZK Ant. 4917.

⁴⁷ *Biblia Hebraica, eorundem Latina interpretatio. Accesserunt ... libri Graece scripti (Novum Testamentum)*, ed. Benedictus ARIAS Montanus, Santes PAGNINO, Antwerpiae, 1584 – OSZK Ant. 152.

⁴⁸ *Biblia sacra utriusque Testamenti, pars I–3*, ed., trad. Sebastian MÜNSTER, Desiderius ERASMUS, Zürich, 1539 – OSZK Ant. 4771.

⁴⁹ *Testamenti Veteris Biblia sacra ... accesserunt libri apocryphi..., quibus ... adjunximus Novi Testamenti libros*, trad., comment. Johannes Immanuel TREMELLIUS, François DU JON, Théodore DE BÈZE, Genf, 1590 – OSZK Ant. 985.

⁵⁰ Leiden, 1599 – OSZK Ant. 270.

⁵¹ Genf, 1580.

⁵² Pellicanusnak a protestáns zürichi Bibliához (lásd az 56. jegyzetet) írott *Praefatiójára* utal.

⁵³ A puritánus Hugo BRUCHTO *Concentus SS. Scripturae continens et explicans breviter, ... Scripturae librorum nodos* (Hanau, 1602) című, angolból latinra fordított művében foglalkozott a Szentírással.

⁵⁴ Joannes DRUSIUS, *Tetragrammaton, sive de nomine Dei proprio, quod Tetragrammaton vocant*, Franeker, 1604.

Serarius⁵⁵ alapján foglalkozott a Vizsolyi Biblia – szerinte Molnár Albert által Tremelison kívül megnevezett – másik forrásával is, az ún. tigurumi Bibliával, amely az ifjabb Froschoverusnál először 1544-ben jelent meg. Fordítói a zwingliánus Leo Juda halála után Theodorus Bibliander, Conradus Pellicanus és Petrus Colinus voltak.⁵⁶ Káldi szerint Károlyi ettől is eltért, és „maga ítéletiből válogatott az Edíziókban mint a' vadkörtvélyben” (22). Csakhogy a Káldi által megnevezett helyen, Molnár Albertnek Móric fejedelemhez szóló ajánlólevelében nincs semmiféle utalás a zürichi *Bibliára* mint Károlyi Gáspár forrására (vö.)(3a). Káldi valószínűleg fejből idézett, és így hibásan olyan forrást kér Károlyin számon, amit az nem is használt.

Károlyinak azt a módszerét is kifogásolta, hogy a homályos részeket glosszákkal magyarázta meg, és így a Vizsolyi Bibliában igen sok a toldalék. Igaz, hogy ezeket általában Károlyi és Molnár is más betűtípussal közölte, de vannak azonos betűtípussal szedett toldalékok is. Ezek Káldi szerint emberi találmányok, hamisítások. Ha a Bibliát fordítók mindenkinek olvasásra ajánlották, akkor nem is lenne rájuk szükség. Ehelyütt utal Molnár 1612. évi oppenheimi kiadására, amely a glosszákat már elhagyta. RácZ Kálmán ezeket az ellenvetéseket is egyenként értékelte, és egyetlen esetben sem találta azokat jogosaknak.⁵⁷

Káldi ezután ugyanazokat a kifogásokat emeli Károlyi fordításával szemben, mint amilyenek miatt Károlyi a *Vulgatát* utasította el. Először azt veti a szemére, hogy „Károlyi Bibliájában sok toldalék vagon” (22). Utal a *Kalauz* 358. lapjára, ahol Pázmány ugyanezt a témát fejtegette. Pázmányhoz hasonlóan ő is nehezményezte a Genesis 30. és 33. caputjában szereplő kilenc, illetve hat toldalékot, és Máté 5:32-t is idézte. De ezeken a Pázmánynál is szereplő helyeken túl még sokkal több példát felemlített mint felesleges betoldást.

Károlyit Káldi a *lopás* vétkével is megvádolja. A szövegbeli kihagyásokon túl Károlyi szerinte egész könyveket „lopott el” és nevezett apokrifeknek. Ezek Molnár 1608. évi Bibliájában a Próféták után állnak. Káldi – miként Pázmány (344–346) – azonos források alapján (Szent Isidorus, Gelasius, Szent Innocentius pápák) foglalta össze ehelyütt (24–25) a bibliai könyvek elismerésének történetét, egészen Szent Ágostonig visszamenően. Molnár Albert az apokrif könyvekhez írt *Intőbeszédet* követően Jeromosra és Ágostonra hivatkozott az apokrifekkel kapcsolatban, de Káldi ezeket figyelmen kívül hagyta (25). Megállapította, hogy Ágoston azokat a könyveket értette apokrifeknek, amelyeket a római egyház is annak tekint, és nem azokat, amelyek az újítók felfogása szerint nem tartoznak a szent könyvek közé. Pázmány forrásain túl utalt Albericus Gen-

⁵⁵ Nicolaus SERARIUS, *Prolegomena bibliaca et commentaria in omnes epistolas canonicas*, Mainz, 1612.

⁵⁶ *Biblia sacrosancta Testamenti Veteris et Novi*, ed., trad. Leo JUDA, Theodor BIBLIANDER, Conradus PELLICANUS, Petrus CHOLINUS, Rodolphus GUALTERUS, Zürich, 1544 – OSZK Ant. 2952.

⁵⁷ RÁCZ Kálmán, *A Károlyi Gáspár és Káldi György Bibliafordításai és a Károlyi-Biblia védelme*, Sárospatak, 1892.

tilis⁵⁸ Tobias angol püspökhöz írott levelére arról, hogy maguk az újítók sem vélekednek egyformán a Makkabeusok I. könyve bibliai könyvként való elismerésének jogosságáról. Ez a vita kapóra jött Káldinak, hogy rámutasson arra, az újítók azért rekesztik ki e könyveket, mert ezek a reformáció tanításai ellen beszélnek. Ilyen pl. Tóbiás könyve, amely a katolikus tanítás szerint a jó cselekedetek üdvözítő erejét és az angyalok őrizetét hirdeti, Judit könyve a bűntöt és a szüzességet ajánlja; Jézus Sirach könyve a szabad akaratot erősíti; a Makkabeusok könyve a szentek közbenjárását állítja stb. „Bizony nem vadkörtvély a’ Sz. Írás, hogy ki-ki, a’ mint akarja, úgy válogasson benne!” – szögezi le a vitában.

Pázmány külön nem tárgyalta Károlyi fordításának *homályosságait*. Káldi azonban ugyanúgy süti rá Károlyira e vétket, ahogyan az vádolta homályossággal a *Vulgatát*. Igaz, csak néhány példát hoz fel, és végül a Pázmány által kifogásolt Additíókhoz utalja olvasóját.

Következő kifogássorozatának arról, hogy Károlyi hogyan *változtatta el* az igaz betűt, viszont már Pázmány Péternél is van megfelelője. De míg Pázmány az egész Szentírásból hozott bőségesen példákat, Káldi csak a Genesist teszi vizsgálata tárgyává. Egy kifogásuk közös: a Genesis 2:6, amelyben Károlyi pont az ellenkezőjét fordította az eredetinek.⁵⁹ Káldi összehasonlításának alapja itt nem a *Vulgata*, hanem újra a latin nyelvű *tigurumi* kálvinista Biblia volt. Káldi szerint a tigurumi változat gyakrabban egyezik a katolikus Bibliával, mint Károlyiéval. Rácz Kálmán hívta fel a figyelmet arra, hogy ez az összehasonlítás eleve helytelen a kiindulási alap igaztalan volta miatt. Hiszen Károlyi sehol nem emlegette azt, hogy a tigurumi Bibliát felhasználta volna fordításakor.⁶⁰ Káldi azonban más forrást nem vont be vizsgálódási körébe.

A legrészletesebben – 17 lapon keresztül – a Vizsolyi Biblia azon változtatásaira hoz példát Káldi, amelyekkel a Biblia szövegét Károlyi a „Calvinus tévelygésihez szabta” (27). Ez a rész új Pázmányhoz képest. Igazából ebben Káldi inkább Károlyi glosszáit elemzi. Ezek a szabad akarat, a jó cselekedetek jutalmának, a Purgatóriumnak, a szüzességnek és a nőtlenségnek, az Oltári Szentségben Krisztus jelenlétének, az utolsó kenet fontosságának, a csodatételek szükségességének, a bűntőlésnek, a szentek tiszteletének, Péter primátusának, az angyalok segítségül hívásának a katolikusok által vallott tanításai ellen irányultak. E részben Káldi Károlyi forrásait nem nagyon vette figyelembe. Így kapta meg a Vizsolyi Biblia is azokat a szemrehányásokat, amelyekkel előszavában Károlyi a *Vulgatát* illette.

Az *Intés* rövid konklúziója, hogy a Vizsolyi Biblia nem érdemi a Szentírás nevet, így csak „a’ tudományban és keresztyénségben meggyarapodott emberek” olvashatják. Az

⁵⁸ Albericus GENTILIS *Disputatiót* írt a Makkabeusok első könyvéről, amely a *Liber Hasmonaeorum qui vulgo prior Machabaeorum: Graece ex editione Romana et Latine ex interpretatione I. Drusii* című görög–latin kiadáshoz csatlakozóan jelent meg Franckerben 1600-ban.

⁵⁹ *Vulgata*: „Fons ascendebat et terra irrigant superficiem terrae”; *Tigurumi Biblia*: „Porro vapor ascendebat et terra, irrigabaturque universam superficiem terrae”; Károlyi: „Az földből is *semmi* neduesség nem iött vala fel, hogy a’ földnec egész színét meg neduesítette volna”.

⁶⁰ RÁ CZ, 57. jegyzetben *i. m.*, 56.

eltévelyedettek a *Kalauzt* olvassák vagy a Káldi-fordítást. Káldi ezzel is azt bizonyítja, hogy a *Kalauz* és a magyar nyelvű katolikus Szentírás szervesen összetartozik. Ezt Káldi úgy alkotta meg, „a’ mint az igaz régi Deák bötüben” találta. Hogy ez valóban így van, az a szakirodalomban nem nyilvánvaló. Holl Béla Liptay György szövegösszevetésére alapozva kijelentette, hogy Káldi „szorosan ragaszkodott a Vulgatá-hoz”, és cáfolta, hogy a zsidó szöveget is figyelembe vette volna.⁶¹ Lukács László szerint ugyanakkor a rendi generális, Aquaviva és Joannes Argentus osztrák provinciális levelezéséből nyilvánvaló, hogy a fordítás átnézőinek, személy szerint a Pázmány Péter szerepét átvevő Forró Györgynek, Rumer Gergelynek, Káldi Mártonnak és Nagy Jánosnak nem is a *revisio*, hanem a *versio*, azaz fordítás volt a feladata. Lukács feltételezte, hogy e munka során a zsidó és a görög forrásokat is figyelembe vették.⁶²

Maga Káldi nem tagadja, hogy sok helyen homályos az ő fordítása is, de azt a Szentírás mély értelmével magyarázza. Egyetlen glosszát, magyarázatot nem fűzött fordításához. Summát sem illesztett az egyes részek eleibe. Bibliáját lajstrommal látta el, ami tartalommutatóként szolgál. Ez is fordítás, és nem önálló munka. Zoványi Jenő megállapítása szerint ugyanannak az *Index biblicus, qui res eas, de quibus in sacris Bibliis agitur, ad vera capita alphabeti ordine digesta revocatas summa brevitate complectitur* (Erfurt, 1591) című műnek a fordítása,⁶³ amelynek későbbi német nyelvű változatából magyaráztotta a Vizsolyi Biblia nyomdása, Mantskovit Bálint a maga *Index Biblicus*át és adta ki 1593-ban.⁶⁴

A Káldi-Biblia érdekessége, hogy nincs előszava. A Biblia szövege előtt Pázmány Péter és Argenti tartományfőnök 1625. április 3-án, illetőleg 1625. szeptember 4-én kelt nyomtatási engedélye áll. Lehetséges, hogy eredetileg az *Oktató intést* szánta a szerző előszónak, és annak szokatlanul terjedelmes volta miatt illesztette végül is a kötet végére. Az *Oktató inté*s Pázmány Péter *Kalauz*ának második, 1623-ban megjelent kiadását követően keletkezhetett, így alkalma volt Pázmány Biblia-kritikáját felhasználni. Káldi felkészült teológusként nem mindig elégedett meg a *Kalauz* vonatkozó részeinek felhasználásával. Sőt úgy tűnik, hogy a Pázmánytól átvett forrásokat ő maga is kézbe vette, sőt továbbiakkal ki is egészítette. Az idézett helyeket a margón igyekezett pontosan megadni. Egyetérthetünk tehát Koncz Attilával, aki szerint Káldi munkája a magyar nyelvű tudományos irodalom szempontjából fontos dokumentum.⁶⁵

⁶¹ HOLL Béla, *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez*, MKsz, 1956, 57.

⁶² LUKÁCS László, *Újabb adalékok Káldi Bibliafordításának történetéhez = Káldi György Társaság Civitas Dei Évkönyve*, Roma, 1956, 7–29.

⁶³ ZOVÁNYI Jenő, *A Mantskovit és Káldi közös forrása*, Protestáns Szemle, 1916, 48–49.

⁶⁴ RMNy 738. – Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a 16. századi németországi protestáns Bibliákban szokásos *Indexek* mintájára a Vizsolyi Biblia fordítógárdája is tervezte, hogy indexet csatol a magyar nyelvű Bibliához. Ezért fordította le később éppen Mantskovit, a Vizsolyi Biblia nyomdása ezt az *Indexet*.

⁶⁵ KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? Káldi György és Dengelegi Péter polémiaja*, ITK, 2000, 693.